

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב קמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת בא, תשס"ד
מספר 533מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

ואמר לך בדמיך חיי

הציווי הראשון שנצטוו ישראל כעם, קודם יציאת מצרים, היה הקרבת קרבן הפסח. ציווי זה כולל פרטים שונים, שרק חלקם מוסברים בתורה. כך, למשל, אנו יודעים טעמה של נתינת הדם על המזוזות והמשקוף: "וראיתי את הדם ופסחתי עלכם ולא יהיה בכם נגף למשחית בהפתי בארץ מצרים" (שם יב:יג), אולם אין התורה מסבירה מה הטעם באכילת הבשר צלי אש על מצות ומרורים דווקא, או מדוע יש לאכלו בלבוש מלא ובחיפזון.¹ בין הפרטים שאינם מוסברים בולט הציווי לקחת את קרבן הפסח בעשור לחודש, אף שאין עושים עמו דבר עד ארבעה עשר יום לחודש בין הערביים.

תשובות שונות נתנו חז"ל לשאלה זו. נעיין כאן באחת הדרשות הידועות העוסקות בשאלה (מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דפסחא ה, הו"ר עמ' 14):

והיה לכם למשמרת וגו' - מפני מה הקדים הכתוב לקיחתו של פסח לשחיטתו ארבעה ימים? היה רבי מתיא בן חרש אומר: הרי הוא אומר 'וְאָעֲבֹר עֲלֶיךָ וְאֶרְאֶךָ וְהָנָה עֲתִידִים' (יח' טז:ח), הגיע שבועתו שנשבע הקב"ה ... שיגאל את בניו, ולא היה בידם מצות שיתעסקו בהם כדי שיגאלו, שנאמר: '... ושערך צמח ואת ערם ועריה וגו'' (שם ז:ז), ערום מכל מצות. נתן להם הקדוש ברוך הוא שתי מצות: דם פסח ודם מילה, שיתעסקו בהם כדי שיגאלו, שנאמר: 'וְאָעֲבֹר עֲלֶיךָ וְאֶרְאֶךָ וְהָנָה עֲתִידִים' (יח' טז:ח) וגו' (שם ז:ז)... לכך הקדים הכתוב לקיחתו של פסח לשחיטתו ד' ימים שאין נוטלין שכר אלא על ידי מעשה.

ר' מתיא בן חרש נעזר בפסוקי נבואתו של יחזקאל, השופכים אור, לדעתו, על סיפור יציאת מצרים. מפסוקים אלה עולה התמונה הבאה: הקב"ה התחייב לאברהם לגאול את ישראל ממצרים, אולם כשהגיע העת למימוש ההבטחה ("עת דודים" בלשונו של יחזקאל) הוא מגלה שאין בידם מצוות ("ואת ערם ועריה"), ולכן אינם ראויים לגאולה המובטחת. על מנת לאפשר את גאולתם הוא מצווה אותם לעסוק בשתי מצוות, לקחת הפסח וברית המילה,² כבר בעשור לחודש, ובזכות מצוות אלה, הקשורות בדם, הם עתידים להיגאל בליל החמישה עשר לניסן. לכך רמז יחזקאל בדבריו כי הקב"ה עבר וראה את ישראל מתבוססים בדמיהם, דם הפסח ודם המילה, ואמר להם "בדמיך חיי" – בזכות הדמים תהיו ראויים לחיי גאולה.

¹ המחשבה הנפוצה, שהלבוש והחיפזון הנם לקראת היציאה החפוזה, מוקשה לכאורה, שהרי התורה עצמה מצווה את בני ישראל שלא לצאת מפתח הבית עד הבוקר, וכפי הנראה הם לא ידעו שעומדים הם לצאת ממצרים, שהרי לא הכינו להם צידה, ואם כן - לשם מה החיפזון?

² הקביעה כי בני ישראל מלו עצמם קודם יציאת מצרים מבוססת, ככל הנראה, על יח' ה:ב, ד-ט. לברית המילה שבספר יהושע, המתקיימת לקראת מועד הפסח, ולדרשת ר' מתיא בן חרש הקושר את ברית המילה לקרבן הפסח, יש להוסיף את ברית המילה של אברהם, שמצירופן של כמה דרשות עולה כי יש מחז"ל הסוברים שאף היא התקיימה לקראת הפסח. במקובץ עולה תמונה המלמדת כי חז"ל קושרים בין שלוש בריתות המילה החשובות לבין הפסח: מילתו של אברהם, הנימול הראשון; מילתם של ישראל ערב יציאת מצרים, והמילה עם הכניסה לארץ. לכאן יש לצרף, כמובן, את הזיקה ההלכתית הייחודית בין ברית המילה לבין קרבן פסח, שהן בלבד מצוות עשה התלויות זו בזו שחייבין עליהן כרת, שהרי ערל אסור בקרבן פסח. ואכמ"ל.

כדי לרדת לסוף כוונתו של ר' מתיא בן חרש יש לזכור כי בני ישראל לא היו מעורבים למעשה בתהליכי הוצאתם ממצרים. הניסיון המקורי בפרשת שמות לעשותם שותפים במו"מ עם פרעה נכשל,³ ובשליחותו השנייה של משה, בתחילת פרשת וארא, מוטל התפקיד על משה ואהרן בלבד כשלוחיו של הקב"ה.⁴ יתר על כן, אם בתחילה הגיבו ישראל בהתלהבות לשליחותו של משה: "וַיֹּאמֶן הָעָם... וַיִּקְדּוּ וַיִּשְׁתַּחֲווּ" (ד:לא), הרי בהמשך פגה התלהבותם: "וְלֹא שָׁמְעוּ אֶל מֹשֶׁה מִקְצָר רֹחַ וּמַעֲבָדָה קִשָּׁה" (ו:ט). אמור מעתה: סיפור יציאת מצרים אינו סיפור יציאתם של ישראל לחרות, אלא סיפור מאבקו של הקב"ה בפרעה מלך מצרים, כשבני ישראל ממתנים למנצח, שיזכה בלבם ובעבדותם. לכאורה ישראל אינם נוקפים אצבע כדי לזכות בחירותם, וזו אינה באה להם בזכות מעשיהם. לאור זאת מתברר כי דרשתו של ר' מתיא יש בה חידוש גדול, שהרי לדעתו לקיחת הפסח וברית המילה הופכים את ישראל לשותפים בתהליך הגאולה; מעתה הגאולה אינה רק בזכות ההבטחה לאברהם, אלא גם בזכות מעשיהם של הבנים, הבוחרים לקיים את מצוותיו של הקב"ה עוד קודם שהוציאם מארץ מצרים.

כאמור, ר' מתיא בן חרש עושה שימוש בנבואת יחזקאל. אולם עיון בסדר הפסוקים בדרשה מעלה תמיהה גדולה: ר' מתיא דורש את הכתובים בסדר הפוך להופעתם בנבואה; תחילה הוא דורש את פסוק ח ("וַאֲעֹבֵר עֲלֶיךָ וְאֶרְאֶךָ וְהִנֵּה עֵתָךְ עֵת דָּדִים"), אחריו את פסוק ז ("שָׁדִים נִכְנּוּ וְשַׁעֲרָךְ צִמַּח וְאֵת עֵרֹם וְעֵרִי" וּלְבֹסוֹף הוּא דוֹרֵשׁ אֵת פִּסּוּק ו ("וַאֲעֹבֵר עֲלֶיךָ וְאֶרְאֶךָ מִתְּבוֹסֶסֶת בְּדַמְיִךָ"). מה מניע את ר' מתיא לדרוש את הפסוקים שלא כסדרם?

כדי להבין זאת יש לעיין בנבואתו של יחזקאל (טז:ג-יד):

וַאֲמַרְתָּ כֹּה אָמַר ה'... לִירוּשָׁלַם מְכֻרְתִּיךָ וּמְלֻדְתִּיךָ מֵאַרְץ הַכְּנַעֲנִי אֲבִיךָ הָאֲמָרִי וְאֶמְרָה חֲתִית. וּמִלְדוֹתֶיךָ בְּיוֹם הַוִּלְדָתָא אֲתָךְ לֹא כֶּרֶת שָׂרָךְ וּבְמִים לֹא רִחֲצָתָ לְמַשְׁעֵי וְהַמֶּלֶח לֹא הִמְלַחְתָּ וְהַחֶמֶל לֹא חִתְלָתָ. לֹא חָסָה עֲלֶיךָ עֵין לַעֲשׂוֹת לָךְ אֶחָת מֵאֵלֶּה לְחַמְלָה עֲלֶיךָ וְתַשְׁלִכִי אֶל פְּנֵי הַשָּׂדֶה בְּגֻעַל נַפְשְׁךָ בְּיוֹם הַלְדָתָא אֲתָךְ. וְאֶעֱבֹר עֲלֶיךָ וְאֶרְאֶךָ מִתְּבוֹסֶסֶת בְּדַמְיִךָ וְאֶמְרָה לָךְ בְּדַמְיִךָ חַיִּי וְאֶמְרָה לָךְ בְּדַמְיִךָ חַיִּי. וְרַבְכָּה כְּצִמַּח הַשָּׂדֶה נִתְתִּיךָ וְתַרְבִּי וְתַגְדְּלִי וְתַבְאִי בְּעֵדֵי עַדִּים שָׁדִים נִכְנּוּ וְשַׁעֲרָךְ צִמַּח וְאֵת עֵרֹם וְעֵרִי. וְאֶעֱבֹר עֲלֶיךָ וְאֶרְאֶךָ וְהִנֵּה עֵתָךְ עֵת דָּדִים וְאֶפְרֹשׁ כְּנָפֵי עֲלֶיךָ וְאֶכְסֶה עֲרוֹתָךְ וְאֶשְׁבַּע לָךְ וְאֶבְרִית אֲתָךְ נָאָם ה'... וְתַהֲיִי לִי. וְאֶרְחֶצֶךָ בְּמִים וְאֶשְׁטֹף דַּמְיִךָ מֵעֲלֶיךָ וְאֶסְכֶּךָ בְּשֶׁמֶן. וְאֶלְבֹּשְׁךָ רִקְמָה וְאֶנְעֹלְךָ תַּחֲשׁ וְאֶחְבֹּשְׁךָ בְּשֵׁשׁ וְאֶכְסֶּךָ מִשִּׁי. וְאֶעֱבֹד עֲדִי וְאֶתְּנֶה צְמִידִים עַל יָדֶיךָ וְרִבִּיד עַל גְּרוֹנְךָ. וְאֶתֵּן נֶזֶם עַל אַפְּךָ וְעִגְלִילִים עַל אָזְנוֹךָ וְעֶטְרֹת תַּפְאֶרֶת בְּרֹאשְׁךָ. וְתַעֲדִי זָהָב וְכֶסֶף וּמִלְבוּשֶׁךָ <שְׂשִׁי> שֵׁשׁ וּמִשִּׁי וְרִקְמָה סֶלֶת וְדָבֶשׁ וְשֶׁמֶן <אֶכְלֹתִי> אֶכְלָתָ וְתִיפִי בְּמָאֵד מָאֵד וְתַצְלַחִי לְמִלּוּכָה. וַיֵּצֵא לָךְ שֵׁם בְּגוֹיִם בְּיָפְיֶךָ כִּי כָלִיל הוּא בְּהָדְרִי אֲשֶׁר שְׁמָתִי עֲלֶיךָ נָאָם ה'.

בפסוקים אלה ממשיך יחזקאל את ראשיתם של ישראל להולדתה של תינוקת שאיש לא רצה בה, ולכן לא טופלה כנאות בזמן לידתה. במקום לחתלה ולסעדה הושלכה התינוקת על פני השדה, עירומה ומגואלת בדם הלידה. וכמעט מתה, אילולא חסדו של הא-ל, שראה אותה מתבוססת בדם הלידה ובירך אותה בברכת חיים. יושם לב כי הא-ל פונה אל התינוקת ללא כל סיבה הנראית לעין, שהרי אין לתינוקת בת יומה זכויות ומעשים טובים, וברכתו כולה היא מתנת חנם. בזכות הברכה גדלה התינוקת והפכה לנערה, אך איש לא אספה אל ביתו, והיא חיה על פני השדה עירומה, פרוצה ומלוכלכת. הנערה הגיעה לפרקה - ועדיין איש אינו רוצה בה. וכי מי יישא לאשה נערה שהיא כאחת מחיות השדה?

ושוב, כביום היוולדה, פונה אליה הא-ל ומצילה, ללא כל סיבה נראית לעין, וללא כל פנייה מצדה. המציל מן העבר הופך לגואל בהווה; הוא כורת עמה ברית נישואין, ואחר כך הוא רוחץ וסך, מלביש ומנעיל, מקשט ומייפה עד שנערת השדה הופכת מלכה אשר שמה יוצא בגויים.⁵

זהו הנרטיב של יציאת מצרים לפי יחזקאל: כמעט שעברו ישראל מן העולם עד שנגע בהם משום מה החסד האלוקי, החייה אותם כנגד כל הסיכויים, ולבסוף בחר בהם כשותפיו. אין סיבה ואין טעם לכך שהקב"ה חפץ בהם; אין הם מביאים עמם כל נדוניה ל"חתונתם" עם הקב"ה, וברית הנישואין כולה היא חסדו של אלוקים, שבחר בהם למרות מצבם הקשה.

סדר הפסוקים ביחזקאל מתאים לסיפור זה: הלידה וההשלכה על פני השדה כשהיא מתבוססת בדם (פס' ו); ברכת החיים (שם); הגדילה הנראית (פס' ז); ההגעה לגיל הנישואין (פס' ח); ברית הנישואין עם הא-ל והטיפוח שהוא מטפח את כלתו אחר הנישואין (פס' ח-יד).

³ ציוויו של הקב"ה היה "ובאת אתה וזקני ישראל אל מלך מצרים" (ג:יח), ואולם בפועל עמדו לפני פרעה רק משה ואהרן (ה:א). על כך אמרו חז"ל (שמות רבה ה, יד) כי הזקנים "היו מגנבין עצמם ונשמטין", ולא העזו להשתתף במשלחת אל פרעה.

⁴ פסוקים רבים מצביעים על כך. ראה למשל שם' ז:א.

⁵ המשך הנבואה אינו מענייננו כאן, והוא מתאר בתיאורים קשים את בגידתה של הנערה במי שהצילה וגאלה.

השוואת סיפור זה ל"סיפורו" של ר' מתיא מראה כי מדובר בסיפורים הפוכים זה לזה במגמתם: יחזקאל אינו מעניק כל תפקיד לישראל, וגאולתם באה אך ורק בחסד הקב"ה, ואילו ר' מתיא טוען שלולא מעשיהם של ישראל לא היו זוכים לגאולה.

עולה מכאן כי היפוך סדר הפסוקים בדרשתו של ר' מתיא מכוון ומדוקדק, ותכליתו להפוך את משמעותו של הסיפור מיחזקאל. ר' מתיא אינו מפרש את נבואת יחזקאל אלא מנהל עמה פולמוס; הוא אינו מוכן לראות בישראל גאולי חינם. הוא מבקש להדגיש את זכויותיהם, ואת זאת הוא עושה על ידי שהוא הופך את סדר הפסוקים המקורי, ומעניק להם משמעות חדשה.

והערה לסיום: דרשתו של ר' מתיא בן חרש השפיעה, כפי הנראה, על חלק מן ההגדות של פסח. הפסוק "רבבה כצמח השדה נתתיך ותרבי ותגדלי וגו'" מצוי במדרש "ארמי אובד אבי" כמדרשה של המילה "ורב" שבמשפט "ויהי שם לגוי גדול עצום ורב" (דב' כו:ה). הדבר מסתבר, שכן בפסוק מיחזקאל יש תיאור של גדילתה של הנערה = ישראל, והדמיון בין המילים "ורב", "רבבה" ו"ותרבי" יוצר את הקשר המדרשי. והנה, בחלק מן ההגדות⁶ נוסף אחר פסוק זה גם הפסוק "ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמיך ואומר לך בדמיך חיי... בדמיך חיי", שהוא הפסוק הקודם בנבואת יחזקאל. אין לפסוק זה מקום כאן, לכאורה, שהרי אין הוא קשור לדרשת "ארמי אובד אבי", ואף אינו המשכו האמתי של הפסוק "רבבה כצמח השדה נתתיך". אין זאת אלא שדרשתו של ר' מתיא בן חרש הייתה שגורה כל כך בציבור עד שהפסוק "ואעבור עליך... בדמיך חיי" נתפס כהמשכו האמתי של הפסוק "ותרבי ותגדלי", ולא כפי שהוא מופיע בנביא.

ד"ר חיים בורגנסקי

המחלקה לתלמוד

⁶ בעניין זה ראה: הרב מנחם מ. כשר, **הגדה שלמה**, ירושלים תשכ"ז, עמ' לז של סדר ההגדה, ובחילופי נוסחאות שם, שורה 133 - 134. וראה מה שמביא שם בהערות וצייונים בשם היעב"ץ, ובדבר מקורה של הבאת הפסוק "ואעבור עליך..." מהאר"י. דומה כי במרוצת השנים הפך הפסוק לחלק מן הנוסח המקובל של ההגדה, ובהגדות העממיות הנדפסות היום הוא מופיע ללא ציון כלשהו. גם פירושים ודרשות שונות נכתבו על הקשר שבין הפסוק להגדה ולליל הסדר, ראה, למשל, הגדה של פסח עם פירוש הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשנ"ד, עמ' עו-עז.